

Consonant system of the Uzbek and Tatar languages

Atullo AKHMEDOV¹

Bukhara State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received April 2024
Received in revised form
10 May 2024
Accepted 25 May 2024
Available online
25 June 2024

Keywords:

Turkic languages,
consonantal sound,
divergences of consonants,
convergences of consonants,
hard sounds,
soft sounds,
Tatar language,
Uzbek language.

ABSTRACT

This article discusses and explains the place of consonant formation in the Turkish languages and their palatal and velar (soft and hard) features in the example of the Tatar and Uzbek languages.

2181-3701/© 2024 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol2-iss1/S-pp45-51>

This is an open-access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

O'zbek va tatar tili undosh tovushlar tizimi

ANNOTATSIYA

Kalit so'zlar:

Turkiy tillar,
undosh tovush,
undoshlar divergensiyasi,
undoshlar konvergentsiyasi,
qattiq tovushlar,
yumshoq tovushlar,
Tatar tili,
O'zbek til.

Ushbu maqolada turkiy tillarda undoshlarning hosil bo'lish o'rni va ularning palatal va velar (yumshoq va qattiq) xususiyatlari borasidagi fikrlar tatar va o'zbek tillari misolida sharhlangan.

¹ Associate Professor, Bukhara State University. E-mail: a.r.ahmedov@buxdu.uz

Система согласных узбекского и татарского языков

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

Тюркские языки,
согласный звук,
дивергенции согласных,
конвергенции согласных,
твёрдые звуки,
мягкие звуки,
Татарский язык,
Узбекский язык.

В данной статье рассматривается и поясняется место образования согласных в турецких языках, их нёбные и велярные (мягкие и твёрдые) особенности на примере татарского и узбекского языков.

Fonetik tahlil va tavsifga bag'ishlangan har qanday ish odatda unlilar tavsifidan boshlanadi. Bu Yevropa tilshunosligi an'anasi va, ehtimol, oriy tillarda ma'no tashish yukining ko'pincha unlilar zimmasiga tushishi bilan bog'liqdir. Lekin Sharq, jumladan, arab tilshunosligida (somiylar tillarda ma'no tashish yuki ko'pincha undoshlar zimmasiga tushishi, kam miqdordagi unlilar bu asosiy, o'zak ma'noni har xil ko'rinishlarda berishga xizmat qilishi bois) fonetik tizim tavsifi, odatda, undoshlardan boshlanadi. Zotan, artikulyatsiya (hosil bo'lish va talaffuz etish) jihatidan ham undoshlar unlilardan ko'ra ancha murakkab. Shuning uchun Sharq tilshunosligi fonetik tizim tavsifini undoshlardan boshlaydi. Shuning uchun turkiy tillar qiyosiy tarixiy fonetikasi tahlilini ham undoshlar tavsiflash lozim.

Undoshlar tavsifini berishda Sharq (arab) tilshunosligida ularni hosil bo'lish o'rniga ko'ra bo'g'izdan lab tomon yo'naltirilgan chiziqqa joylashtirish odat tusiga kirgan. Arab tilshunosligi asoschisi Ahmad ibn Xalilning (VIII asrda yashab o'tgan) "Kitobul'ayn" asarida so'zlarni lug'atda joylashtirishda (resp. alifboda) tovushlar va ularni ifodalovchi harflar shunday tartib bilan berilganligi sababli tilshunoslikda bunday shakl Ibn Xalil tartibi (chizig'i) deb ham ataladi. Turkiyshunoslikda turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy fonetikasi tadqiqining asoschisi, turkiy tillarning birinchi qiyosiy-tarixiy grammatikasi bunyodkori V.V. Radlov 70 dan ortiq belgi (harf)larni o'z ichiga olgan va turkiy tillar fonetik tavsifini berishda va o'zining mashhur qiyosiy lug'atida so'zlarni joylashtirishda ham shu tartibdan foydalangan edi*.

Turkiyshunoslikda, jumladan E. Tenishev tahriri ostida nashr etilgan umumlashtiruvchi tadqiqotda, turkiy bobotilning keyingi taraqqiyot davri holatida bo'lganligi taxmin etilayotgan 17 asl undoshni bunday chiziqqa joylashtirsak, quyidagi holatni ko'ramiz:

Tilorqa undoshlar	/gh/, /q/
Tilorqa-burun undoshi	/ng/
Tilo'rta undosh	/y/
Ikki artikulyatsiyali	/sh/
Tiloldi-burun undoshi	/n/
Tiloldi affrikata	/ch/, /j/
Tiloldi-yon	/l/
Tiloldi titroq	/r/
Tiloldi	/t/, /d/, /s/, /z/
Lab-burun undoshi	m/
Lab undoshlari	/b/, /p/

* Shuning uchun Radlov alfaviti (lug'ati ham) unlilar bilan boshlanadi, chunki unlilar arab tilidagi chuqur bo'g'iz porlovchisi 'ayn dan ko'ra chuquroq joyda bo'g'iz ostida – halqumda hosil bo'ladi.

Bu 17 undoshdan /m/ tovushi ham, turkiyshunoslarning fikriga ko'ra, asl bo'lmay, anlautdagi /b/ning auslautdagi burun undoshi /n/ ning regressiv distant assimilyatsiyasi natijasida rivojlangan. Shuningdek, anlautdagi /t /, /p/, /s/, /ch/ ning jaranglilashuvi natijasida /d/, /b/, /z/, /j/ fonemalari shakllangan. Turkiyshunoslar turkiy bobotilning qadimgi davr holatida unda sonorlardan boshqa jarangli undoshlar bo'lmagan deb yakdilona fikr bildirishadi.

Turkiy tillarda undoshlarning tarixiy taraqqiyotida ikki asosiy yo'nalishni belgilash mumkin. Ularning biri divergensiya – jarangsiz (aniqrog'i jarangli/jaranglikka infifferent) undoshlarning jaranglilashuvi va jarangli ~ jarangsizlik bilan fonologik farqlanuvchi mustaqil fonemalarning shakllanishidir. Bu jarayon juda qadimgi davrlarda boshlangan va biz qadimgi turkiy tilda uning ancha rivojlangan holatini ko'ramiz – qadimgi turkiy tilda mutaxassislar *b, d, g, gh, z, zh* kabi jarangli undoshlar mavjudligini qayd etishadi. Eng qadim davrlarda jarangli/jarangsizlik umuman fonologik ahamiyatga ega emasligi, qadimgi turkiy tilda jarangli~jarangsizlik bilan farqlanuvchi bir necha juftliklar shakllanganligi va hozirgi turkiy tillarda jarangli~jarangsizlik zidlanishi muhim fonologik ahamiyatli (relevant) oppozitiv belgilardan biri ekanligini hisobga olsak, biz jarangli/jarangsizlikka nisbatan indifferent undoshlarning fonologik ahamiyatli jarangli~jarangsiz fonemalarga divergensiyasi uzoq vaqtlardan beri davom etib kelayotgan hodisa ekanligiga amin bo'lamiz, zeroki keyingi taraqqiyot natijasida bunday belgi bilan farqlanuvchi yana qator juftliklar rivojlandi (chunonchi, /sh/ va /jh/, /ch/ va /j/, /f/ va /v/, qator turkiy tillarda /th/ va /dh/...)

Jarangli~jarangsizlik zidlanishining fonologik ahamiyat kashf eta borishi turkiy tillarda hali to'la yakunlanmagan va davom etayotgan taraqqiyot jarayonidir, chunki hali qator turkiy tillarda jarangli juftlariga ega bo'lmagan fonemalar, yoki jarangli~jarangsizlik zidlanishi fonologik ahamiyat kashf etmagan (chunonchi, turkman tilida /th/ va /dh/) holatlar oz emas.

Hozirgi tillarda amalda bo'lib, qiyosiy-tarixiy metod, uning qadimgi, ko'z ilg'amas tarixiy davrlarda ham amalda bo'la olishini taxmin etadigan va turkiy tillarda undoshlar tizimining taraqqiyotini belgilashda yetakchi bo'lgan taraqqiyot yo'nalishlaridan yana biri undoshlar tizimida ko'rib o'tilgan divergensiyaning aksi bo'lgan konvergensiya – ikki va undan ortiq fonemaning bitta fonemaga birlashishi – hodisasidir. Turkiy tillar tarixiy taraqqiyotida konvergensiya qattqlik ~ yumshoqlik bilan fonologik jihatdan farqlanuvchi undoshlar uchradi.

Turkiyshunoslar turkiy bobotilda mavjud bo'lishini taxmin etgan va yuqorida sanab o'tilgan 17 undoshdan 10 tasi – *b, d, g, k, l, n, r, s, t, y, k* qadimgi turkiy yozuvda har biri qattiq va yumshoq shakllari uchun alohida-alohida belgilarga – harflarga ega, ya'ni /b/ va /b'/, /d/ va /d'/, /gh/ va /g/, /l/ va /l'/, /n/ va /n'/, /r/ va /r'/, /s/ va /s'/, /t/ va /t'/, /y/ va /y'/, /q/ va /k/ tovushlari yozuvda izchil farqlanadi. Qolgan 7 undoshda (*p, ng, s', j, ch, z, m*) qattqlik~yumshoqlik yozuvda alohida-alohida harflar bilan farqlanmaydi. Lekin turkiyshunoslarning fikriga ko'ra, /m/, /z/, /sh/, /j/ va hatto /ng/ fonemalarining keyingi davr taraqqiyoti uchun xosligini va o'zaro yaqin bo'lgan /s/ va /z/, /b/ va /p/, /n/ va /m/ juftliklaridan birida qattqlik-yumshoqlik bilan farqlanuvchi juftlikning mavjudligi-yu, ikkinchisida yo'qligini qiyoslasak, xulosa chiqarishimiz mumkinki, asosan, keyinchalik rivojlangan undoshlarda bu belgi bilan farqlanishni grafik ifodalash susaygan, ya'ni keyingi davrda shakllangan undoshlarda qattik-yumshoqlik bilan farqlanish yo'qola borgan. Hozirgi turkiy tillarda esa – o'zbek tilidagina fonologik

jihtadan farqlanuvchi /gh/ va /g/, /q/ va /k/ undoshlarini hisobga olmasak – bu fonologik farq batamom yo‘qolgan. Shuning uchun faraz etish mumkinki, biz turkiy tillar tarixiga qancha chuqurlasha borsak, qattqlik-yumshoqlik bilan farqlanish tamoyilining kuchayishini (va, aksincha, bobotil holatidan keyingi davrlarga yaqinlasha borgan sayin bu tamoyil ta’sirining zaiflasha borishini) ko‘rishimiz mumkin. Bu esa turkiy bobotilda qattqlik-yumshoqlik bilan farqlanish qat’iy fonologik hodisa bo‘lgan. Davrlar o‘tishi bilan u o‘z o‘rnini turkiy tillarda undoshlar tizimida jarangsizlik-jaranglilik tamoyilining fonologik mavqe kashf eta boshlashiga bo‘shatib bergan degan xulosaga olib keladi*.

Hozirgi turkiy tillarning undoshlar tizimida bu jarayon to‘la yakunlangan – qattqi-yumshoqlik bilan farqlanish faqat o‘zbek tilida, shunda ham atigi ikki juft undoshda /q/ va /k/, /g’/ va /g/ undoshlaridagina saqlangan**. Qolgan barcha turkiy tillarda undoshlarda qattqlik-yumshoqlik bilan farqlanish batamom yo‘qolgan. Ayrim turkiy xalqlar yozuvida (chunonchi, qozoqlarda) yozuvda /q/ va /k/ ba’zan /g’/ va /g/ farqlansa-da, ularda fonologik farqlanish xususiyati yo‘q. Masalan, o‘zbek tiliga o‘zb. qir~kir juftliklarida ma’no farqlash vazifasini /q/ va /k/ fonemalarining zidlanishi bajarsa, qirg‘iz tilida qir. kir~ki’r juftligida bu vazifani /i/~i’/ fonemalari juftligi bajaradi.

Turkiy tillarning qiyosiy tarixiy fonetikasida ahamiyatli masallardan yana biri undoshlarning qo‘llanilish – o‘ng‘ay mavqelaridir. Chunki fonemalar uchun shunday mavqelar (pozitsiya, so‘z/morfema tarkibidagi o‘rin) ham borki, ular bu mavqeda qo‘llanila olmaydi. Masalan, tilimizda /e/ fonemasi hozir ham ikkinchi va undan keyingi bo‘g‘inlarda kelolmaydi. Ma’lum mavqe bilan cheklanish juda ko‘p hollarda fonemaning nisbatan “yosh”ligi, tilning fonetik tizimiga singib ketmaganligi belgisidir.

Turkiyshunoslarning ko‘pchiligi, jumladan, turkiy tillar qiyosiy tarixiy fonetika otaxoni V. Radlov fikricha, turkiy bobotilda anlautda jarangli undoshlar umuman qo‘llanilmagan.

Turkiy tillarda istagan mavqeda kela olmaydigan undoshlar quyidagilar:

r, l, ng, ng’, n undoshlari turkiy so‘zlar anlautida kelolmaydi. Shuning uchun chetdan olingan va bu undoshlar bilan boshlanadigan so‘zlarda protetik unli paydo bo‘lishi mumkin *urus* → *rus.rus*, *oroza* → *toj.ruza, qarq. irahmat* → *ar.rahmat*, *qoz.iris* → *ar.rizq*.

Turkiy so‘zlar anlautida jarangli undoshlarning kelishi ham hamma turkiy tillar uchun xos emas va, asosan, o‘g‘uz tillar guruhining o‘ziga xos belgisidir o‘zb.tosh ~ tur *dash*, qoz. *tas* ~ ozar. *dash*; o‘zb *kul* ~ ozar. *gu’l*. Auslautda *g, g’* undoshlari ham hamma turkiy tillar uchun xos emas. Masalan, qipchoq guruh tillarda ular bu mavqeda /u^d/a^d/ – lablangan divtonglarga o‘tadi o‘zb. *qishlag’* ~ qoz. *qishla^d (qishlaw)*. Jarangli undoshlarning auslatda kelishi ham turkiy tillarda qator cheklanishlarga ega. Jarangli-jarangsiz juftli undoshlarda, masalan, qozoq, qirg‘iz, turkman, xakas tillarida auslatda faqat jarangsizining kelish me’yor sanalsa, o‘zbek tilida bu qoida faqat /b/~p/ va /d/~t/ga taalluqlidir; tilimizda /z/, /g/, /g’/, hatto o‘zlashgan /jh/, /v/ jarangli undoshlari auslautda ma’lum miqdorda jaranglilikini saqlaydi va hatto fonologik ahamiyatini ham yo‘qotmaydi. Qiyos.: o‘zb. *qiz* ~ *qis*, *tuz* ~ *tus*, *tiz* ~ *tis*, *iz* ~ *is*; *eg* ~ *ek*, *yog’* ~ *yoq*, *sig’* ~ *siq*; Shunga o‘xshash cheklanishlarni boshqa tillarda ham ko‘rish mumkin.

* Bunday almashinish esa tilshunoslikda tarixiy taraqqiyotning eng ta’sirchan qonunlaridan biri bo‘lgan iqtisod, tejam, tejamkorlikka intilish qonuniyatining voqelanishi bilan uzviy bog‘liq.

** O‘zbek tili uchun o‘ta xususiy bo‘lgan /x/ va /h/ farqlanishining bu fonemalarni farqlamaydigan o‘zbek shevalari vakillari tilida (jumladan, Toshkent-Farg‘ona mintaqasi aholisi nutqida) ularni “qattiq” (yani /x/) va “yumshoq” (yani /h/) deb nomlanishi ham bevosita shu bilan bog‘liq.

Turkiy tillarda hozirgi kunda qo'llanilayotgan undoshlarning asosiy ko'pchilik qattqlik/yumshoqlik bilan fonologik farqqa ega bo'lgan 13 asl turkiy undoshning divergensiyasi (jarangli va jarangsiz juftliklarning rivojlanishi), assimilyatsiyasi ($b \rightarrow m$), boshqa turdagi fonetik o'zgarishlar natijasida (chunonchi, intervokal mavqeda $b \rightarrow w/v$, $gh \rightarrow w/v$, /s/ undoshining old qator tor unlilardan keyin /sh/ ga o'tishi) rivojlangan. Shu bilan birga noturkiy tillardan ham kirib o'zlashgan undoshlar borligini turkiyshunoslar qayd etishadi. Bu o'rinda eslatib o'tish kerakki, boshqa tillardan fonema/tovush (umuman, har bir turdagi boshqa birliklar – hatto leksemalar) o'zlashtirish masalasida juda ehtiyot bo'lmoq lozim. Zeroki, tilining ichki sistemasida, tizimning o'zida ma'lum bir imkoniyat bo'lmasa, faqat zarurat asosida o'zga birlikning til tizimida o'zlashishi va tizimiy o'rin egallashini tasavvur qilish juda mushkul; til tizimining o'zida mujassamlangan imkoniyat bo'lsa, o'zga til ta'siri buni kuchaytirishi, bu imkoniyat agar tilda zaiflashib yoki yo'qolib borayotgan bo'lsa, bu jarayonni to'xtatishi yoki susaytirishi mumkin. O'zga til ta'siri – to tillar interferensiyasi sodir bo'lib, ikki tildan yangi bir uchinchi tilning – har ikkala oldingi tildan farqlanuvchi yangi bir tizimning shakllanmagunicha – tizimiy munosabatlarning ichiga suqilib – tizimni yorib – kira olmaydi. Shuning uchun ham "o'zga tillardan o'zlashgan fonemalar" masalasiga ham ehtiyotlik bilan yondashish kerak. Birinchi navbatda bu, albatta, o'zbek tilida /q/ va /k/, /g'/ va /g/ juftliklarida qattqlik~yumshoqlik fonologik farqini saqlanishi masalasi talqiniga oiddir. Ko'rib o'tganimizdek, bunday farqlanish eng qadimiy turkiy fonologik xususiyat bo'lib, ma'lum sabablarga ko'ra turkiy tillarda u yo'qola borib, o'rnini boshqa qonuniyatga bo'shatgan, lekin o'zbek tilida sanoqli juftliklarda saqlanib qolgan. Bunga, shubhasiz, bu fonemalarni izchil farqlovchi boshqa tillar – jumladan, arab va eroniy tillarning ta'siri bo'lishini inkor etib bo'lmaydi, lekin bunday fonologik farq o'zga tillardan olindi deb da'vo etish mutlaqo asossiz.

O'zga tillardan o'zlashgan undosh fonemalar sirasiga odatda /x/, /h/, /f/, /w/, /v/, //th/ lar ham kiritiladi. Jumladan, Mahmud Koshg'ariy XI asrdayoq /x/ va /h/ tovushlarining qo'llanilishini xo'tanlik va tibetlik turklar tiliga xitoy-tibet tillarining ta'siri deb ta'kidlagan. Lekin /h/ va /x/ tovushlari turkiy tillar uchun tamoman begona, yot tovush emas. um./s/ning /h/ga o'tishi boshqird tili uchun me'yoriy tovush mos kelishi – o'zb.sariq ~bos.hari bo'lib minglab hodisalarda ko'rish mumkin. /s/ning /h/ga o'tishi yoqut va boshqa tillar uchun ham xosdir. Shuning uchun /h/ tovushi ham o'zga tillardan kirgan tovush emas, lekin uning faqat o'zbek tilidagina /h/~x/ fonologik oppozitsiyasi (o'zb.shoh~shox, har~xar...) g'ayri tillar ta'sirida rivojlangan bo'lishi mumkin.

Bevosita o'zbek va tatar tillarining undosh tovushlar sistemasiga e'tibor qaratsak. Tatar tilida 28 undosh fonema (tovush) bor:

b-p, v-f, w, g-k, g'-q, d-t, j-sh, z-s, l, m, n, r, x, s (ц), sh (щ), ch (qattiq, rus tilidan o'zlashgan), j-ch (yumshoq, sof tatarcha), Һ, h, '(hamza).

Tatar tili singarmonizm qonuniyatiga amal qilgani uchun undoshlar qattiq yumshoqligini u bilan yonma-yon kelgan unli tovush belgilaydi. Bu esa ma'no farqlashga xizmat qiladi:

эниләр – oylilar.

аналар – onalar.

тозлар – tuzlar.

үләннәр – o'tlar.

Endi undoshlarning tabiati haqida suhbatlashsak.

Tatar tilida “w” tovushi “v” fonemasini ifodalab kelib, “u” va “y”dan qisqaroq talaffuz qilinadi:

авыл [a^oмыл] – ovul, qishloq.

вакыт [wa^oқыт] – vaqt.

тау [ta^ow] – tog’.

Мәскәәү [мәскәw] – Moskva.

дәү [dәw] – katta.

Bu tovushni talaffuz qilganda lablar cho’chchayadi va oldinga cho’ziladi.

Tatar tilidagi “q”, “g” tovushlar o’zbek tilidagi kabi talaffuz qilinadi. Ular o’zaro bir biridan jarangli va jarangsizligi bilan farqlanadi:

Казан [қа^oзан] – Qazon

каз [қа^oз] – g’oz

кул [кул] – qo’l

ак [a^oқ] – oq

гадәт [ғәдәт] – odat, rasm-rusum

галим [ғә^oлим] – olim.

Portlovchi undosh tovush “j” va “ch” o’zaro jarangli va jarangsizligi bilan farqlanadi. “ch” fonemasi o’zbek tilidagi “ch”ga mosdir. Ammo ilmiy adabiyotlarimizda o’zbekcha “ch” “t+ch” shaklida affrikat tovush sifatida noto’g’ri talqin qilinadi.

чәй – choу чалбар – cholvor, bryuk

чибәр – chiroyli, ko’hlik Чиләбе – Chelyabinck

кечкенә [кечкенә] – kichkina Чулпан – Cho’lpon

Bu tovushlarga yaqin bo’lgan “ж” esa sirg’aluvchidir:

Жәлил – Jalil

жәй – yoz

жсиләк – meva (gilos, olcha)

кәжә – echki.

Tatar tilidagi “h” tovushi o’zbek tilidagi “h” bilan bir xildir. Tatar tilida bu fonema faqatgina forscha olinma so’zlardagina uchraydi:

һам – ham (bog’lovchi)

шәһәр – shahar

һава [ha^owa] – havo.

Bulardan tashqari juda kam qo’llanadigan “g’amza” bo’g’uz tovushi borki, o’zbek tilida tutuq belgisi sifatida qo’llaniladi. Bu tovush yozuvda “e” unli belgisi sifatida yoziladi:

маэмай [ma`май] – kuchukcha

тәэсир [tә`сир] – ta’sir

тәэмин [tә`мин] – ta’min.

Yana bir undosh tovush hisoblangan “ң” o’zbek tilidagi sonor tovush hisoblangan “ң” tovushi bilan aynan bir xildir:

уң – o’ng аңа – unga, o’shangga

таң – tong көңгә – kunga

Albatta, yuqorida bayon qilingan tovushlar o’zbek tili uchun murakkablik keltirib chiqarmaydi. Chunki bu tovushlarni kundalik hayotda qo’llaniladi. Chunonchi, quyidagi misollar fikrimiz dalilidir:

<i>авыл</i> [a°wыл]	<i>кул</i> [қул]	<i>һава</i> [ha°wa]	<i>чалбар</i>
<i>вакыт</i> [wa°қыт]	<i>ак</i> [a°қ]	<i>маэмай</i> [ma`май]	<i>чибәр</i>
<i>тау</i> [та°w]	<i>гадәт</i> [ғәдәт]	<i>тәэсир</i> [тә`сир]	<i>Чиләбе</i>
<i>дәу</i> [дәw]	<i>ғалим</i> [ға°лим]	<i>Жәлил</i>	<i>Чулпан</i>
<i>Казан</i> [қа°зан]	<i>кечкенә</i> [кечкенә]	<i>уң</i>	<i>һам</i>
<i>каз</i> [қа°з]	<i>тәэмин</i> [тә`мин]	<i>аңа</i>	<i>шәһәр</i>

Shunday qilib, turkiy tillarda, jumladan, tatar va o'zbek tilida undoshlar tizimini qiyosiy-tarixiy o'rganish natijasida bu tizimda tarixiy taraqqiyot:

a) jarangsiz undoshlarning jaranglilashuvi, qadimda variativlik munosabatlarida turgan jarangsiz~jarangli undoshlar zidlanishining fonologik mohiyat kashf etib borishi va jarangsiz-jarangli indifferent undoshlarning jarangli va jarangsiz fonemalarga divergensiyasi,

b) qattqlik-yumshoqlik bilan farqlanuvchi undoshlar orasida fonologik farqning yo'qolishi, ularning bu belgiga nisbatan befarq bo'lgan indifferent undoshlarga konvergentsiyasi yo'nalishlarida borganligini ta'kidlashimiz joizdir. Birinchi – divergensiya hodisasi turkiy tillarda shu kunlarda ham davom etib borayotgan jarayon bo'lsa, ikkinchi – konvergentsiya hodisasi juda ko'p tillarda yakunlangan va ba'zi tillardagi yozuvda an'ana sifatida saqlangan. Faqat o'zbek tilidagina ayrim undoshlarda bu fonologik farq haligacha saqlanib qolmoqda.

O'zbek tilida /q/ va /k/, /g'/ va /g/, /x/ va /h/ fonemalari juftliklarida bu fonologik belgining saqlanishida, o'zbek tili uzoq davrlar davomida tojik va arab tillari bilan bevosita va bilvosita yaqin munosabatlarda bo'lganligi turtki bo'lgan bo'lishi mumkin. Lekin bu omil – g'ayritillar ta'siri – hal etuvchi omil bo'lishi mumkin emas – uning chuqur va qudratli ildizlari o'zbek xalqi substratida – uning shaklanishi uchun zamin bo'lgan qadimgi xalq tilida mujassamlashgan bo'lishi shart va zarur

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Сафиуллина Ф.С. Татарский на каждый день (Самоучитель). Казань: ТаРИХ, 2001. С. –352.
2. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – М.: Наука, 1984. -486 с.
3. Неъматов Ҳ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Т.; Ўқитувчи 1995.